

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АҢЫЗЛАРЫ
И.Х.Алламбергенова – ассистент оқытушы
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: халқ прозасы, ривоят, тарихий, хангома, афсона, миф, тұқима сюжет.

Ключевые слова: народная проза, предания, исторический, рассказ, легенда, миф, выдуманный сюжет.

Key words: folk prose, folk tales, historical, story, legend, myth, fictional plot.

Қарақалпақ халық прозасы жанларының бир түри реалистлик ўақыялар ямаса ҳәдийселер, турмыста ҳақыйқый жасап өткен адамлар, урыўлар, кәўимлер географиялық орынлар атамалары ҳәм т.б. ҳаққында сөз ететуғын аңызлық характердеги гүрриңлерден ибарат. Соның ушын бул жерде аңыз тиккелей тарийхый турмыслық ўақыялар ҳәм ҳәдийселер менен байланыслы дәретилетуғын бирден бир реалистлик жанр есапланады. Оның басқа проза жанрларынан тийкаргы айырмашылығы да усы өзгешелигинде көринеди. Әдетте, оның пайда болуғына тарийхый ҳақыйқатлық күшли тәсир жасайды. Қахарманлары: ханлар, патшалар, батырлар, бийлер, тәўиплер, дин ўәкиллери, жыраўлар, бақсылар, нама атамалары ҳаққында гүрриңлер ел, жер, қала атамаларының шығыс дәреклери, урыўлық-кәўимлик тийрелик атамалар ҳаққында мағлыўматлардан ибарат ўақыяларды өз мазмунларына жәмлестиреди. Деген менен, аңызларды нағыз тарийхый көрсеткишлерден ибарат деп бахалаўға болмайды. Олардың объекти тарийх болғаны менен ўақыяларды тәрийиплеў, баян етиўлер барысында тоқыма элементлердин араласуы жийи көзге түседи. Мәселениң усы тәрәпи аңызларды эпсана ҳәм мифлердин композициялық дүзилisine жақынластырады. Мәселен, «Имам ишанның туўылыўы» деген аңызда белгисиз ғаррының «адам сынаў» мотиви тийкарында белгили бир дин уламасының ғайры күшлердин инабаты менен дүньяға келиўи туўралы сөз болады (82-бет). «Жийен жыраў ҳәм Аманбай батыр» аңызында болса жыраўдың көрген түси ҳәм Қыдыр ата түсинде берген кобыз жыраўшылық өнерин баслаўға себепши болады. Бундай кәраматлы тәсирлерди белгили жыраўларымыз Нурабылла (Есемурат айтқан) Есемурат, Қыяс жыраўлардың да еске түсириўлеринде ушыратамыз. Бундай анимистлик түсиниклер ҳақыйқат болмағаны менен аңыздың мазмунын тереңлестиреўге ҳәм тәсиршенлигин арттырыўға хызмет етеди. Сондай ақ, «Хүрлиманның тақысы» аңызында да фетишлик (жансыз предметлердин адамларға тәсирине исеним) бағдардағы исеним элементлери сақланған. Деген менен аңызлардың көпшилигинде күнделикли турмыслық тәшўишлер эпийайы хабарлаў усыллары менен баян етилетуғынлығын ескертип өтиўимиз керек. Мәселен, бийлер, батырлар ҳаққындағы аңызларда ўақыялар реал сәўлеленеди. Оларда гиперболизм, фантазия элементлери ушыраспайды дерлик. Бирақ, илажы болғанынша қахарманды идеалластырыў принциплериниң излери сақланатуғынлығы бийкар емес. Әсиресе, булар аңызлардағы Төре бий, Қутлымурат бий, Айдос бий, Ерназар ала көз ҳәм т.б. елге танымалы адамлардың образларында сақланған [3:81-178]. Бундай болуғының тийкаргы себеплериниң бири бурыннан дәстүрли түс алып киятырған мифлерден жаратқанды күшли идеализациялаў, эпсаналардағы ғамхоршы күшлерди-пирлерди асыра бахалаўшылық усылларының калдыклары түринде аңызлардан орын алған көркем дәретийшилик усылларының нәтийжелери деп бахалаўымыз мүмкин. Дурыс, аңызларда тоқыма сюжетлердин колланылыўы онша зәрүрли емес. Оларда тийкарынан белгили бир объектке анық сыпатламалар берийге ямаса бир

ўақыяны тастыйықлаў бағдарында анық баянлаўды әмелге асырыў басшылыққа алынады. Деген менен усындай ҳәрекетлерге карамастан ҳақыйқатлықты көркемлеп баянлаў максетиндеги қосымта элементлерди ушыратуымыз мүмкин. Аңызларды кәнигелер былай бахалайды: «Олардың мазмунларындағы көркем қосылмалар сол тарийхый ҳақыйқатлықты «тастыыйқлаўшы» хызмет атқарады... Аңызларда тоқыма сюжетлер эпсаналарға карағанда кемирек қолланылады ҳәм фантазиялық пикирлердин өзинде де тарийхый шынлыққа бет бурыў тенденциясы сезилип турады» [3:7]. Бул өзгешеликти гейпара алымлар «реалистлик тоқыма» деген термин менен белгилеген. «Ривоят (бизинше аңыз)-халқ прозасынинг тарийхый ҳақиқатни реалистлик уйдирмалар фониде хикоя килувчи алоҳида тури» [2:30]. Демек, аңызлардағы реалистлик тоқымалар ҳақыйқатлықты тастыйықлаў ушын хызмет етеди деген сөз.

Аңызлар ата-бабаларымыздың басып өткен өмир жолларындағы соңғы дәўирлик қатламалардағы тарийхый турмыс машқалаларын өз мазмунларына қабыл еткен ҳәм елге шекем даўам етип киятырған ҳәрекеттеги жанр қатарынан орын алады. Биз аңызларды үйрений барысында ҳәр қандай дәўирлик ҳәм жәмийетлик белгилердин излери басқа мифлик ҳәм эпсаналық жанрларға карағанда ҳақыйқый турмысқа жақын қатнаста болатуғынлығын өзгешеликлерге ийе екенлигине, әдеўир дәрежеде ҳақыйқый тарийхый фактлерге бай екенлигине, тарийхтың өзи болмаса да ол ҳаққында мол эпикалық мағлыўматларға ийе екенлигине көзимиз жетти. Соның ушын да аңызлар «аўызша тарийх» түринде гейпара бәсекели мәселелерди шешиўде алымларымыз оларды илимий орталыққа тартыў жұмысларын әмелге асырып атыр. Бирақ, биз жокарыда белгилеп өткен аңызлардың эпсаналарға өтиў мүмкиншиликлериин бар екенлиги ондағы анық фактлердин жоғалып кетиўине алып келеди. Мүмкин, бир дәўирлерде ҳәзирги эпсана деп аталып жүрген халық гүрриңлери өз ўақтында аңыз түринде белгили болған шығар. Олардың қахарманларын идеалластырыў максетинде мифлик ҳәм эпсаналық элементлердин қосылыўы нәтийжесинде аңызлар эпсаналық сыпат алатуғынлығы бийкар емес. Мәселен, Хожа Ахмед Ясаўий, Хәким ата, Шыңғысхан ҳаққындағы аңызлық сюжетлер контоминациялық характер алып бурыннан белгили болған күн нурынан пайда болған перзентлер ҳаққындағы халықлық мотивлердин қахарманның образын идеалластырыў максетиндеги жаңа ўақыяларға араласқан ҳалда жанрдың өзгериске ушыраўына алып келген. Хәким ата, Султан Ыббиде образларында да метаморфозалық түсиниклердин тийкаргы орын ийелиўи аңызлық мазмундағы жанрдың эпсаналық образларға көшиўинен дәрек береді. Мәселен, Султан Ыббиниң (Хәким атаның баласы) маллардың терисине сүйеклерин салып тирилтип жиберийи ҳәм әкесин иренжитпейин деп кептерге айланып ушып кетиўи сыяқлы эпикалық эпизодлар образға эпсаналық түс берген. Султан Ыббиде ҳаққындағы эпсаналар Орта Азия халықлары арасында, әсиресе өзбек халық прозасында кеңнен белгили. Кәнигелер Султан Ыббиде образының кең таралған жерин Хорезм ўалайатының дөгerekлери деп белгилейди ҳәм «Хүббиде мифониминиң лиссоний-этиологик асослари кадимги Аму сохилларида ис-

тикомад қилган қавмларнинг асотирларида номи зикр этилган сув мабуди ва илоҳасининг исми Апи(Апос) атамасига боғланади» [1:17] деген пикирди ортаға шығарып Апи менен Хубби сөзлериниң бир мағанадағы адам аты (бул жерде пир-суў пири) екенлигин илимий әдебиятлар жәрдемінде тастыйықлайды. Хакыйқатында да, Үбби (Хубби) образы қарақалпақ эпсаналарында да суў пири дәрежесінде сәўлеленеди хәм оның ҳәрәкетлери көбирек суў менен байланыслы сөз етиледі [3:75-76].

Биз бундай аңызлардың эпсаналарға өтиў жағдайлары бойынша көплек мысаллар келтириўимиз мүмкин. Мәселен, динди (ислам) үгит насиятлаўшы аңызлардың көпшилиги жеке дин ийесиниң кәрәмат ғайры күшке ийе екенлигин тастыйықлаў мақсетинде тоқыма сюжетлер менен байытылып (Йиса Пайғамбар,

Юсип пайғамбар, Хәзирети Алий, Салих пайғамбар, Мухаммед пайғамбар хәм т.б. ҳаққындағы эпсаналар) ислам дининиң абзаллықларын миллий санамызға синдириў ушын хызмет еткен дәрәтпелер болып табылады. Солай етип қарақалпақ халық прозасының миф, эпсана, аңыз жанрларының барлығында да өзине ылайық диний түсиниклер орын алған деп айта аламыз. Мәселен мифлерде жаратыўшы қудай, ғайры тәбийий күшлер ийелери, тотемизм магия сыяқлы исенимлер жийи көринсе, эпсаналарда ата-бабалардың руўхларына сыйыныўшылық-анимизм фетишлик исенимлер бекем орын алған. Усы анимистлик хәм фетишлик түсиниклердиң айырым үлгилери ислам динине бейимлестирілген рәўиште пайдаланылғанлығында атап өтиўимиз тийис.

Әдебиятлар

1. Жураев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2000.
2. Имомов К. Ривоят. Ўзбек фольклори очерклари. –Тошкент: «Фан», 1989.
3. Қарақалпақ фольклори. Көп томлык. 77-87-том.

Мақолада қарақалпақ халқ ривоятлари, уларнинг миф ва афсоналардан фарқлари, ривоятлардаги тўқима сюжетлар ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о каракалпакских народных преданиях, их различий от мифов и легенд и о выдуманных сюжетах в преданиях.

SUMMARY

The article deals with the Karakalpak folk tales, their differences from myths and legends and about fictional plots in folk tales.

БАБУРДЫҢ «БАБУРНАМА» ДӨРӨТПЕСИ ХӘМ ҚАРАКАЛПАҚ ӘДӘБИЯТЫНДАҒЫ ЭПИКАЛЫҚ ЖАНРЛАР

М.Д.Бекбергенова - филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «Бабулнама», эпик жанр, типологик муаммо, поэзия, проза, мемуар.

Ключевые слова: «Бабулнама», эпический жанр, типологическая проблема, поэзия, проза, мемуар.

Key words: «Baburnama», the epic genre, a typological problem, poetry, prose, a memoir.

Захириддин Мухаммед Бабул – XVI әсир өзбек әдебиятының ири ўәкиллериниң бири. Ол хәм шайыр хәм жазыўшы. Бабул өзиниң дәрәтпеси Шығыс классиклери болған Низамий, Хысраў Дехлавий, Лутфий, Әлишер Науайының әдебий дәстүрлерин даўам еттирип раўажландырды. Бабулдың бир қатар поэзиялық қосықлар топламлары хәм поэзия бойынша жазылған мийетлери белгили. Олардан «Мубаййан», «Рисолаи волидия» «Хатти Бабури» хәм т.б. атап көрсетиўге болады. Соның менен бирге оның атақлы «Бабулнама» шығармасы бул өзбек әдебиятының тарихындағы проза жанрының классикалық үлгиси, Бабулдың барлық дәрәтпелери өзиниң терең мазмунлылығы хәм көркемчилиги менен ажыралып турады.

«Бабулнама» дәрәтпеси жанрлық өзгешелиги бойынша әдебиат изертлеўшилері тәрәпинен мемуарлық дәрәтпе деп белгиленген. Ол автобиографиялық характерге ийе шығарма. «Бабулнама» шығармасы ҳаққында оның изертлеўшилериниң бири С.А.Азимжанова «Бабул-наме» китабынаң алдында берилген кириспе сөзинде төмендеги пикирлерди келтиреди: «Бабулнама» орайлық Азия халықларының тарихының бирден-бир дереги сыпатында әсирлер даўамында тарихшылар, этнографлар, филологлар, географлар хәм т.б. илимпазлар ушын баҳалы мийнет болып есапланады [3]. Соның ушын да Бабулдың «Бабулнама» шығармасы көп ғана дүнья халықларының тиллерине аўдарылған. «Бабулнама» китабы үш бөлимнен турады. Биринши бөлимінде XV әсирдин ақырындағы Мавереннахрдағы сиясий ўақыялар сөз етиледі. Екинши бөлимінде Аўғанстанда Бабулдың өзи жасаған дәўириндеги ўақыялар баянланады.

Үшинши бөлимінде Арка Индиядағы сиясий ўақыялар ҳаққында баян етилген. Бул мәмлекетте жасайтуғын халқы, оның тәбиятты, хәм географиясы ҳаққында мағлыўматлар береді. Соның менен бирге Бабулдың өзиниң әдебий орталығы ҳаққында да сөз етиледі. Бабулдың заманласлары болған шайырлар, мәмлекетлик әскерлер, мәдениат ўәкиллери ҳаққында мағлыўматлар берген. Бабул өзиниң, «Бабулнама» шығармасында Әлишер Науайының әдебий портретин жасаған. Автор Әлишер Науайыны талантлы шайыр, уллы алым, илим хәм мәдениаттың ғамхоршысы сыпатында сўўретлейди.

«Бабулнама» дәрәтпеси көп ғана көркемлик жәхән илиминде атлары белгили илимпазлар изертлеген. Олардан, В.Бартольд, А.Ю.Якубовской, Е.Э.Бертельс, А.К.Боровков, А.Н.Кононов, Н.Маллаев, В.Ю.Захидов, Я.Г.Гулямова, С.А.Азимжанова хәм т.б.

Бабулдың «Бабулнама» шығармасы көп ғана шет елдерде, Голландия, Англия, Германия, Франция илимпазлары тәрәпинен де изертленген. Санкт-Петербург қаласында илимпаз Георг Джекат Керр тәрәпинен «Бабулнама»ның қолжазбасы изертленеди хәм 1857-жылы «Бабулнама» Қазан қаласында баспадан китап болып шығады. Англичан алым Сусанна Беверидж «Бабулнама» шығармасын англичан тилине аўдарған хәм изертлеген. Бул мағлыўматларды С.А.Азимжанова «Бабулнама» шығармасының кириспе сөзине береді [4].

Эпос жанрының раўажланыўында типологиялық машкала әдебиаттаныў илиминде хәр қыйлы пикирлерди пайда етти. «Эпос» деген термин грек тилинен алынған хәм қахарманлық ҳаққында сөз деген мәнисти аңлатады. Әдебиат теориясының тийкарларын жазған